

DARIUSZ NIEDŹWIEDZKI

Uniwersytet Jagielloński
Kraków

TOŻSAMOŚĆ SPOŁECZNA MIGRANTÓW WAHADŁOWYCH JAKO WYZWANIE BADAWCZE

Badanie tożsamości to poznawanie zjawisk ukrytych, występujących w świadomości badanych. Ponieważ tożsamość jest konstruktem mentalnym, nie jest nam ona dana bezpośrednio. Nie mamy dostępu do tożsamości jako takiej, lecz wyłączenie do jej dopełniających się obrazów, przejawów, których budulcem i formą uzewnętrznienia jest język oraz zachowania niewerbalne. W efekcie elementy tożsamości widoczne są w ludzkich postawach i zachowaniach, w ich materialnych konsekwencjach, pojawiają się także w werbalnych przekazach. Zazwyczaj te zewnętrzne przejawy posiadanej tożsamości wymagają, w celu ich wyjaśnienia i zrozumienia, pozyskania dodatkowych informacji w rozmowie z osobami badanymi. Oznacza to konieczność dotarcia do uczuć, wyobrażeń, przekonań, motywacji, planowanych zachowań oraz intymnych przeżyć respondentów.

Badanie tożsamości ludzi to badanie różnic i podobieństw wobec innych. Podstawą procesu autoidentyfikacji jest zbiór społecznie utrwalonych pozytywnych charakterystyk samego siebie, umożliwiający „tożsamość przez afirmację” oraz „tożsamość przez kontrast”, poprzez porównanie, czyli odnoszenie się do innych członków wspólnoty a także do innych wspólnot (Bartmiński 2007: 22–23). W tym pierwszym przypadku mamy do czynienia z konstruowaniem tożsamości indywidualnej, w tym drugim zbiorowej. Do tożsamości zbiorowej zaliczamy to wszystko, co w identyfikacjach jednostkowych okazuje się wspólne, identyczne lub podobne, a dzięki temu powtarzalne i w pewnym stopniu odtwarzalne. Zazwyczaj w badaniach mamy do czynienia z zachowaniami i narracjami jednostkowymi, obserwacja działań zbiorowych całych grup społecznych jest zdecydowanie rzadsza. Tym niemniej między tożsamością indywidualną i tożsamością zbiorową, tak jak między wypowiedzią jednostkową a działaniem zbiorowym czy dyskursem publicznym, istnieje związek. Tożsamość zbiorowa jest realnością, która może być poddawana badaniu w tym samym stopniu co indywidualna.

Badanie tożsamości, obejmujące analizę zachowań werbalnych i niewerbalnych, powinno uwzględniać interakcyjny i światopoglądowy sposób rozumienia tego pojęcia. W ujęciu interakcyjnym podkreślane są trzy cechy tożsamości. Po pierwsze, jest to zjawisko interakcyjne ponieważ autoidentyfikacja społeczna przebiega za pośrednictwem zasobów symbolicznych, dostępnych w ramach danej kultury, w tym przede wszystkim języka. Po drugie, uzyskiwanie tożsamości następuje w trakcie interakcji, wysyłania, przyjmowania i interpretowania przekazów. Po trzecie, tożsamość jest realizowana i przejawia się w działaniu. Badanie identyfikacji jest nie tylko analizą bieżących, bezpośrednich oddziaływań ludzi. Wymaga udzielenia odpowiedzi na pytanie o przebieg interakcji w wymiarze biograficznym oraz sposób uczestnictwa człowieka w kulturze i społeczeństwie. Ujęcie interakcyjne umożliwia wyodrębnienie tożsamości wewnętrznej i zewnętrznej, czyli czynnej i biernej. Ta pierwsza odnosi się do procesów samoidentyfikacji w procesie interakcji, ta druga do identyfikowania przez innych. W modelu światopoglądowym tożsamość społeczna rozumiana jest w kategoriach właściwości określających sposoby autoidentyfikacji i identyfikowania innych, które są ukształtowane wśród członków zbiorowości i wywodzone z cech struktury społecznej lub całościowo rozumianej kultury tej zbiorowości (Boksański 1989: 34). Istota tego modelu tkwi w szukaniu tożsamości w ramach psychospołecznej sytuacji ludzi we współczesnym świecie i panujących w nim stylach życia, wzorach i normach postępowania. Łączenie tych dwóch podejść pozwala na badanie ludzkich postaw i zachowań w ramach procedur nieinwazyjnych (obserwacja) i inwazyjnych (wywiad), a ponadto analizowanie szeroko rozumianych dokumentów życia społecznego, stanowiących substancjalne przejawy tożsamości.

Badanie tożsamości migrantów wahadłowych sprawia dodatkowe trudności wynikające ze specyfiki tego typu ruchliwości przestrzennej. Migracje wahadłowe są typem migracji niepełnych, których cechą charakterystyczną jest dążenie wędrowca do zmiany swojej pozycji i statusu w kraju pochodzenia. W przeciwieństwie do migrantów pełnych, klasycznych, zorientowanych na poruszanie się po drabinach hierarchii w strukturze społecznej kraju przyjmującego, dla wędrowców niepełnych najważniejsze jest awansowanie w strukturze hierarchicznej grupy pochodzenia.

Istotą migracji wahadłowej jest wielokrotne, okresowe przenoszenie się wędrowca pomiędzy grupą pochodzenia i przyjmującą. Wahadłowość wędrowki oznacza przemieszczanie się w ramach układu bipolarnego. Jej wykorzystanie w analizach czasu społecznego odnosi się do koncepcji podziału na okres *sacrum* i *profanum*, które to przebiegają i kształtują życie ludzkie w całkowicie odmienny sposób (Flis, Kaprański 1988). W przypadku migracji wahadłowość wskazuje na odmienność dwóch rzeczywistości, w których okresowo znajduje się osoba migrująca, podkreślając ich względną izolację i niezależność oddziaływania. Waha-

dłowość wędrowki, w przeciwieństwie do cyrkulacji, posiada walor otwartości wobec rzeczywistości pomiędzy którymi zachodzi. Istotna jest ich odmienność, ale przenosiny mogą odbywać się pomiędzy wybranymi przez migranta społecznościami. Oznacza to, że przemieszczanie odbywa się zawsze pomiędzy jakąś społecznością pochodzenia i przyjmującą, ale szczególnie ta druga bywa przez wędrowca zastępowana inną. Migrant potencjalnie może wybierać nową grupę przyjmującą w kolejnych przenosinach. W ich trakcie zmienia pracę, sąsiedztwo, społeczność w której funkcjonuje a nawet kraj emigracji. Co więcej, zmiana może podlegać także grupa pochodzenia, do której okresowo powraca. Jest to konsekwencja decyzji o przeniesieniu do innej grupy lokalnej lub regionu w kraju pochodzenia.

W perspektywie analizy migracji, wahałowość wędrowki podkreśla proces zderzenia kultur grupy pochodzenia i przyjmującej oraz wynikających z niego zmian tożsamościowych wszystkich zaangażowanych aktorów. Wskazuje na istotne znaczenie obu okresów wahałowości, czyli pobytu na emigracji i przebywania w kraju macierzystym. W tym kontekście traci znaczenie czas fizyczny, jaki wędrowiec spędza w dwóch odmiennych społeczno-kulturowych rzeczywistościach. Liczy się wywołana tymi okresowymi przenosinami dynamika zmian tożsamościowych. Tym bardziej, że kontakt i interakcje z dwoma odmiennymi środowiskami społeczno-kulturowymi mogą mieć charakter pośredni dzięki długotrwałym sesjom internetowym, a także mogą być następstwem tak zwanej teleobecności (Burszta, Kuligowski 2005: 231–232). Dzięki posiadaniu telewizji satelitarnej i internetowej migrant jest w stanie obserwować i w swoisty, pośredni sposób uczestniczyć w wydarzeniach mających miejsce w społecznościami, w których w danym momencie nie przebywa fizycznie.

Cechą charakterystyczną migracji wahałowej jest niepewność co do dalszych losów wędrowki. Unikanie decyzji o pozostaniu na stałe w miejscu nowego osiedlenia, przy jednoczesnym braku wyznaczenia okresu pobytu na emigracji i momentu powrotu do kraju pochodzenia, wymuszają ciągły proces uaktualniania własnej tożsamości. Migranci wahałowi są w tym kontekście znakomitym przykładem analizy tożsamości jako zjawiska interakcyjnego, kontekstowego i uwarunkowanego czasem społecznym. W ich przypadku przekonanie Edwina Ardenera (1991) o procesualności identyfikacji, oznaczającej postrzeganie tożsamości społecznej nie w kategoriach stabilnej cechy ludzi, tylko ciągłego procesu konstruowania i rekonstruowania, znajduje potwierdzenie. Efektem tego stanu rzeczy jest często, deklarowane przez migrantów wahałowych, poczucie braku jednoznacznej przynależności do kultury macierzystej i emigracyjnej. Pozostają oni w granicznej, liminalnej przestrzeni kulturowej pomiędzy społecznością pochodzenia i przyjmującą.

Taka liminalność społeczna oznacza stan, w którym nie istnieją stabilne, zbiorowo określone, powszechnie akceptowane i używane wartości oraz normy i za-

sady życia społecznego¹. Towarzyszy ona procesom zmian, przy czym im szerszy zakres dokonujących się przekształceń tym wyraźniej faza graniczna rozdziela ład społeczny „przed” i „po”. Graniczność jest w tym kontekście dynamicznym okresem pomiędzy stabilnymi fazami procesu społecznego (Turner 2005: 28), w efekcie wędrówka wahadłowa to właściwie permanentny stan pozostawiania w kulturze „przed” i „po”. W wymiarze aksjonormatywnym liminalność oznacza funkcjonowanie w sferze wartości, norm i wzorów pochodzących ze „starego” i „nowego” porządku, wyznaczanego cechami kulturowymi społeczności pochodzenia i przyjmującej. Taka sytuacja oznacza zazwyczaj kryzys tożsamości jednostki czy grupy migrantów, który jest następstwem dysonansu poznawczego, czyli posiadania dwóch sprzecznych elementów poznawczych (Aronson 2005). Pojawiają się one w świadomości migrantów wahadłowych w efekcie pozostawiania w sferze oddziaływania odmiennych porządków kulturowych. W aspekcie strukturalnym liminalność prowadzi do istnienia w rzeczywistości instytucji charakterystycznych dla systemu kultury pochodzenia i przyjmującej. Natomiast w wymiarze behawioralnym graniczność oznacza zróżnicowanie ludzkich zachowań, wśród których jedne opierają się na wzorcach i nawykach wyuczonych w systemie poprzedzającym wędrówkę, inne generowane są przez wyzwania związane z nowym politycznym, gospodarczym i kulturowym porządkiem na emigracji.

Liminalność pojawia się także w przypadku uczestnictwa migrantów w miejscu emigracji w różnego rodzaju przestrzeniach i społecznościach transnarodowych, transregionalnych czy translokalnych. Posiadają one walor odmienności społeczno-kulturowej zarówno wobec grupy pochodzenia i przyjmującej, stanowią ponadto swoisty model włączania migrantów do większościowego społeczeństwa w kraju emigracji (Glick Schiller, Basch, Blanc-Szanton 1992; Glick Schiller i inni 2005; Faist 2010: 30–31). Migranci wahadłowi mogą stać się transmigrantami, czyli osobami których życie oparte jest na udziale w transnarodowych społecznościach (Geisler 2010: 54; Castles, Miller 2003: 29–30). Przy tym transmigracyjność dotyczy tylko okresu przebywania w kraju emigracji. W ramach periodycznego powracania do kraju macierzystego przestrzeń i społeczność transnarodowa jest, obok społeczności pochodzenia, elementem układu bipolarnego, stanowiącego podstawę dla pojawiania się zjawiska liminalności.

Wspomniane powyżej cechy migracji niepełnej niosą dodatkową trudność w badaniu tożsamości wędrówców. Brak faworyzowania określonej grupy społecznej – konieczność podtrzymywania równego dystansu wobec grupy pochodzenia i przyjmującej – skutkuje komplikacjami w procesie samoidentyfikacji.

¹ Używam tutaj koncepcji graniczności, liminalności stosowanej w antropologii dla analizy rytuałów przejścia oraz porządkowania świata poprzez wyznaczanie granic w społecznej przestrzeni i czasie (van Gennep 2006; Turner 2005).